

УДК 305-055.2:329.15(497.1)"1941/1944"(093.2)
94(497.1)"1941/1944"(093.2):929

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.1.pan.71-100>

Оригинални научни рад

Примљен: 8. 7. 2021.

Прихваћен: 18. 2. 2022.

Ивана ПАНТЕЛИЋ

Институт за савремену историју, Београд

pantelic.ivana@gmail.com

Раде РИСТАНОВИЋ

Институт за савремену историју, Београд

raderistanovic@hotmail.com

Илегалке, рат и еманципација: улога жене у комунистичком покрету отпора у Београду 1941–1944.

АПСТРАКТ: У раду је приказан групни портрет комунистичких илегалки током Другог светског рата. Идеолошко-теоријске поставке еманципације жена и опште једнакости које је баштинила комунистичка партија, у ратној пракси нису биле једнако успешно спровођене. Пример илегалки и њиховог места у анатомији отпора симболизује један од успешнијих примера женске еманципације и постизања једнакости. Рад је написан на основу архивских докумената из фондова у Историјском архиву Београда и Архиву Југославије, разговора са некадашњим партизанкама, релевантне научне литературе и објављене мемоарске грађе.

Кључне речи: партизанке, илегалке, Други светски рат, еманципација жена, Комунистичка партија Југославије, Београд

„Овде си прогоњена звер. Тамо, *напољу*, у шуми, ти си слободан човек!
Постајеш поново *човек*! Чека те извесност равноправне
борбе са непријатељем.“¹

Ородњавање рата

Борба, сила, терор, храброст, жртва саставни су делови сваког рата. Ратовање је кроз историју најчешће било мушког рода. Друштва-

1 Vera Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, (Beograd: Svet knjige, 2012), 123.

но стање, једнострано ородњено, у себи садржи веома комплексну симболику, од егзистенцијалног ризика, пожртвованости, храбрости, жртвовања током трајања рата па до друштвених почести у миру за све погинуле и преживеле хероје. Прошлост углавном памти хероје рата, хероинама припада сасвим посебно и по својој суштини потпуно другачије место у колективном сећању. Оне су најчешће виђене као: „анђели мира“² пацифисткиње и чуварке мира у безумљу рата, оне које рађају живот а не уништавају га..., неизоставне у поделама улога у рату, али у готово потпуно пасивном статусу. Када је Симон Веј (Simone Weil) у окупираном Паризу 1940. писала о *Илијади* тумачила ју је као „песму о сили“³ а силу је дефинисала као искључиво мушку вредност, док су жене заузимале улогу пасивних субјеката, оне, затворене унутар зидина града, чекају ратнике:

„А сад иди у дворе и твоје редовање гледај,
разбој и преслицу, и нареди да дворкиње твоје
иду за послом. Свима мушкарцима борба је брига,
највише мени од свију колико нас Илиј имаде.“⁴

(Илијада, VI 490–494)

Хомеров модел поделе родних улога у рату доследно су вековима следили војни историчари. Џон Киган (John Keegan) у књизи *Историја ратовања* женским улогама у рату посвећује свега један пасус, у коме изводи романтизоване, стереотипне тезе како жене нису способне за борбу, да се жене ретко и између себе боре, а против мушкараца никад, и закључује: „Ако је ратовање старо колико и историја и универзално колико и човечанство, сада морамо додати крајње битно ограничење да је рат у потпуности мушка активност.“⁵ Неколико деценија раније његов колега, такође војни историчар Џон Лафин (John Laffin) писао је у књизи посвећеној женама у борби: „женино место требало би да буде у кревету а не на бојном пољу, у кринолини пре него у ратној униформи, да гура дечја колица пре него да вози тенк. Даље, женска природна улога требало би да буде

2 Jo Vellacott, “A place for pacifism and transnationalism in feminist theory: the early work of the women’s international league for peace and freedom”, *Women’s History Review* 2(1)/1993, 28.

3 Simone Weil, “The Iliad, or the Poem of Force”, *Chicago Review* 18(2)/1965, 5.

4 Хомер, *Илијада*: VI певање, стихови 490–494, превод Милош Ђурић, (Београд: Просвета, 1975), 138.

5 John Keegan, *A History of the Warfare*, (London: Hutchinson, 1993), 75–76.

та да спречава мушкарце да улазе у сукобе пре него да их подстиче и подржава да настављају и истрају у борби. Један од главних подстицаја за окончање рата јесте јака жеља мушкарца да се врати кући жени у кревет. Ако ће мушкарац и жена равноправно ратовати, ако ће мушкарац на жену гледати као на друга по оружју пре него као на љубавницу у кревету, онда тај подстицај нестаје.⁶ Историчарка Луси Ноукс (Lucy Noakes) у монографији о женским ратним улогама у Великој Британији с правом закључује: „Профашисти, романтичари, националистички историчари, либерални историчари, памфлетисти и старогрчки приповедачи – сви они су сагласни око једног принципа: рат је био мушка ствар.“⁷

Женска искуства у двадесетом веку у два тотална рата, нарочито Другом светском рату, у потпуности негирају дубоко конзервативне тезе. Ородњавање ратних позиција, али овога пута бинарно, једна је од специфичности Другог светског рата. Постепено освајање до тада неосвојивих позиција у борбеним јединицама потпуно је изменило женску позицију у рату. До тада доиста у историјском сећању непознате, а у пракси ретко виђене, боркиње постају једна од нових нормалности рата. У совјетској армији ратовало је, на различитим позицијама, око милион жена,⁸ док су на простору бивше Југославије до краја рата у јединицама Народноослободилачке војске око 10% чиниле партизанке, током рата погинуло је или умрло њих 25.000. Према непотпуним подацима Неда Божиновић је закључила да је само у Србији током рата смртно страдало 1.500 партизанки.⁹ У уводу књиге *Рат нема женско лице* Светлана Алексијевић закључује: „Оне су овладале свим ратним вештинама, и оним искључиво 'мушким'. Чак се јавио и језички проблем: речи 'тенкист', 'пешадицац', 'пушкомитраљецац' нису биле женског рода, јер посао никада до тада није обављала жена. Те речи су постале женског рода тамо, у рату“.¹⁰ Поред већ одавно прихваћене женске ратне улоге – болни-

6 Jonh Laffin, *Women in the Battle*, (London: Albert-Schuman, 1967), 184.

7 Lucy Noakes, *Women in the British Army: War and the gentle sex, 1907–1948*, (New York: Routledge, 2006), 6.

8 Michelle De Jesus Reyes, *Experiences of Soviet Women Combatants During World War II*, PhD Theses, State University of New York College at Buffalo – Buffalo State College, 2017, datum pristupa 26. 2. 2021, http://digitalcommons.buffalostate.edu/history_theses/41

9 Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, (Beograd: Žene u crnom, Feministička 94, 1996), 144.

10 Svetlana Aleksijević, *Rat nema žensko lice*, (Beograd: Čarobna knjiga, 2015), 9.

чарке и новоосвојене улоге – боркиње, током Другог светског рата у урбаним срединама формира се још једна потпуно нова сфера деловања – илегални рад, који је представљао деловање високог ризика у строгој тајности. Ова ратна позиција била је нова и једнако непозната и за мушкарце и за жене.

У савременој научној продукцији о учешћу жена у партизанском покрету ретко је проблематизовано питање места илегалки у комунистичкој револуцији и рату. Јелена Батинић у монографији о партизанкама не пише о илегалкама, а женску перспективу у Народноослободилачком покрету проматра кроз позиције болничарки и боркиња: „Термин *партизанка*, иако означава све жене у партизанском покрету, најчешће се користи када се реферира на боркиње и болничарке.“¹¹ Барбара Јанкар-Вебстер (Barbara Jancar-Webster), у монографији о женама у југословенској комунистичкој револуцији, илегалкама је посветила неколико страна, где је на основу метода наративне историје представила њихова страдања и мучења у затворима.¹² Несумњиво најзначајнији допринос теми представља истраживање Љубинке Шкодрић, која је овај феномен разматрала у територијалним оквирима окупирани Србије.¹³

Окупирани Београд

Београд није изгубио своју важност упркос атомизирању територије Краљевине Југославије након краткотрајног рата и капитулације у априлу 1941. године. Овај град је унутар подручја под контролом војног заповедника за Србију био најважнији политички, војни и привредни центар. У ширем контексту био је важно саобраћајно чвориште а у погледу дугорочних и послератних планова организације нове власти град који је представљао кључ за остатак земље.¹⁴

Од првог дана један од приоритета немачке окупационе управе било је одржавање реда и мира у Београду. Образован је репресивни апарат чији су носећи стубови били заповедник полиције безбед-

11 Jelena Batinić, *Women in Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, (New York: Cambridge University Press, 2015), 125.

12 Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, (Denver, Colorado: Arden Press, 1990), 109-112.

13 Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941-1944*, (Београд: Архипелаг, Институт за савремену историју, 2020), 419-422.

14 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 1979).

ности и службе безбедности и Одељење специјалне полиције Управе града Београда, који су имали задатак да откривају и хапсе све непријатеље Трећег рајха. Окупатор је владао немилосрдно и брутално. Имали су на располагању два концентрациона логора и више затворских јединица које су користили као резервоар талаца за извршавање колективних одмазди.¹⁵ Од 22. јуна 1941. и напада Немачке на Совјетски Савез, припадници Комунистичке партије Југославије нашли су се на удару безбедносних и полицијских структура. Током окупације полиција је успела да продре у организацију КПЈ у Београду и ухапси више стотина њених чланова. Пружање помоћи припадницима овог покрета отпора карактерисано је као тежак прекршај, а окупатор је ишао тако далеко да је упозоравао да ће кажњавати оне који не пријављују лица за које имају информације да су комунистички оријентисана.¹⁶

Свесно важности Београда, руководство Народноослободилачког покрета настојало је да успостави што јачу и бројнију организацију у овом граду. Територија Управе града Београда била је подељена на седам партијских и шест скојевских рејона. Врховни орган на овој територији био је Месни комитет (МК) КПЈ за Београд, односно МК СКОЈ-а за Београд. Поред партијске и скојевске организације, независну организациону структуру имао је и Народноослободилачки фонд, који је био наследник међуратне Црвене помоћи са задатком да сакупља финансијска средства и другу материјалну помоћ за комунистички покрет отпора. Београд је са илегалном штампаријом био и центар за публикување и умножавање пропагандног материјала за целокупну окупирану Србију.¹⁷

Жена у комунистичкој идеологији и политичко-идеолошкој платформи КПЈ

Комунистичка партија Југославије баштинила је идеје опште једнакости полова базиране на марксистичкој теорији и пракси ново-

15 Више о овој теми у: Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka* 3/2011, 143–144; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србију 1941–1944*, (Београд: Рад, 1970); Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, (Београд: Просвета, 2003); Rade Ristanović, „Verbalni delikt, Beograđani i okupacioni režim tokom Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka* 2/2020, 103–128.

16 Раде Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду (1941–1944)“, (докторска дисертација: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 255–259.

17 Исто, 364–432.

настале совјетске државе. Рад КПЈ у међуратном периоду свакако је био веома отежан због чињенице да је готово читаво време постојања Краљевине ова партија била забрањена и да су све активности извођене у строгој илегалности уз велики ризик по партијско чланство. У доба парламентарног рада, у оквиру Партије – до 1921. СРПЈ(к) – још од 1919. постојао је Женски социјалистички покрет Југославије. Тим покретом управљао је Централни секретаријат жена, из чијих су редова на партијске конгресе бирани по две делегаткиње. У Србији је овај покрет 1920. имао 817 чланица.¹⁸

После Обзване и забране Комунистичке партије 1920, Секретаријат жена престао је да ради. У таквим околностима број жена у КПЈ био је готово симболичан. Према доступним подацима, 1926. међу 3.000 чланова Партије било је 55 жена.¹⁹ Након укидања диктатуре 1931, све до 1936, рад са женама у КПЈ постаје нешто масовнији. Активности женских организација уопште, после 1931, биле су веома усмерене ка борби за женска политичка права. Руководство КПЈ је 1935. донело одлуку да на сваки начин покуша да легализује своје активности кроз већ постојеће синдикалне, омладинске, женске организације. Водећи се овом одлуком у Србији, неколицина младих чланица Партије, углавном студенткиња, у договору са руководством Алијансе женских покрета, основала је Омладинску секцију женског покрета, коју су чиниле искључиво чланице и симпатизерке КПЈ. Митра Митровић и Добрила Карапанџић биле су задужене за организовање рада Омладинске секције.²⁰ Најзначајнију тековину ове организације свакако представља часопис *Жена данас*, који је, уз прекиде током рата, излазио у континуитету од 1936. до 1981. године.²¹

Значајан допринос формалном дефинисању односа КПЈ према питању женске еманципације и изједначавања полова представља свакако Пета земаљска конференција КПЈ, одржана 1940. године. Том

18 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*, (Beograd: Naučna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978), 77–80.

19 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke: Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011), 34.

20 Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, 127–129.

21 Почетком седамдесетих излази као специјални додатак у листу *Борба*. Од ослобођења 1945. штампан је као самосталан лист прво као савезно гласило АФЖЈ а затим као гласило Савеза женских друштава и Конференције за друштвену активност жена. Neda Todorović, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, (Beograd: Naučna knjiga, 1987), 63–64.

приликом је Вида Томшич поднела посебан реферат у коме је проблематизован положај жена. Полазећи од општих теоријских поставки, према којима је питање изједначавања жена и мушкараца улазило у саставни део класне, радничке борбе и опште револуције, у реферату су биле дефинисане четири кључне тачке женске борбе за равноправност: 1. заштита материнства, 2. елиминација двојног морала и дуплих стандарда у приватном и јавном простору, 3. економска права, 4. политичка права.²² Садржај тог реферата постао је својерсно упутство за рад југословенским антифашисткињама током Другог светског рата. Овако дефинисани родни односи представљали су окосницу еманципаторских политика КПЈ током Другог светског рата. Комунистичка пропаганда је заговарала равноправност полова као једну од главних ратних агенди. Први документи партизанских власти који су предвиђали потпуну равноправност жена издати су у Фочи фебруара 1942. године. Два документа: *Задачи и устројство народноослободилачких одбора* и *Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима* предвиђала су право жена да бирају и буду биране у органе револуционарних власти.²³ У децембру 1942. створен је Антифашистички фронт жена Југославије, прва женска масовна политичка организација.

Групни портрет комунистичке илегалке

Подаци о броју чланова организације КПЈ на територији Управе града Београда су фрагментарни. Пред саму окупацију Југославије КПЈ је на територији Београда имала, према одређеним подацима, око 224 члана партије и око 500 чланова СКОЈ-а.²⁴ Партија је у првој половини 1942. у Београду бројала 252 члана.²⁵ Поред чланова, на располагању КПЈ у Београду био је и већи број симпатизера – људи који нису улазили у наведену статистику али су овај покрет отпора на различите начине помагали. Скојевска организација

22 Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, 127–129.

23 Pantelić, *Partizanke kao građanke*, 37.

24 Јован Марјановић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*, (Београд: Полит, 1964), 85; Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, (Београд: Рад, 1975), 1, 32.

25 Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији*, 155.

у Београду у овом периоду имала је између 400 и 500 чланова са око 2.000 симпатизера.²⁶

Према нашем истраживању, на узорку од 880 комунистичких илегалца било је 26% жена.²⁷ У просеку комунистичке илегалке имале су 26 година. Као што уочавамо из Графикона бр. 1 у комунистичкој организацији у Београду доминантно су биле заступљене жене у узрасту 22–30 година (41%), односно 14–21 године (32%). Илегалки у старосној доби 31–40 било је 20%, а 7% од 41 до 60 година.²⁸

26 Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Одељење специјалне полиције (СП), IV-196/16.

27 Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду“, 297.

28 ИАБ, УГБ, СП: IV-134/1; IV-138; IV-167/2; IV-170/30, 55; IV-182/14, 28; IV-192/1; IV-196/4, 6, 7, 19, 22; IV-201/1, 12; IV-201/12; IV-202/1, 3, 4, 5, 14, 18, 71, 72, 77, 100, 122; IV-203/16; IV-21/19; IV-225/A; IV-226/1; IV-234/19, 26,

Анализирајући податке из Графикана бр. 2 уочавамо да је највећи број илегалки долазио из редова домаћица (51 или 23%), радница (45 – 20%) и чиновница (44 – 20%). Удео радница у кадровској структури комунистичког покрета отпора очекиван је, с обзиром на чињеницу да је овај део популације био база КПЈ и у међуратном периоду. Процент чиновница резултат је чињенице да је Београд био административни центар Краљевине Југославије а под окупацијом територије под управом војног заповедника за Србију и да су у њему биле смештене бројне установе, банке и друге институције државне администрације. Ученице (32,14%) су биле дупло више заступљене од студенткиња (17,8%) што је и разумљиво с обзиром на бројност овог дела популације. Овome је неопходно додати и чињеницу да Универзитет у Београду, готово током целокупног периода окупације, није радио и да је већина студената и студенткиња остала у својим домовима изван Београда.²⁹

Интересантан је, међутим, проценат домаћица у комунистичким илегалним редовима. Оне су чиниле нешто више од половине београдских илегалки. Услед недостатака поузданих извора, не можемо тачно знати зашто су управо жене које су своје обавезе, време, интересовања везивале примарно за кућу биле те које су поднеле највећи терет опасног илегалног рада. Вероватно се већина симпатизерки комунистичког покрета, међу којима су свакако биле и домаћице, непосредно по избијању рата у Београду, сврстала међу антифашисте. Њихова друштвена позиција била је веома погодна за обављање различитих илегалних активности. Стога су оне морале бити неизоставно важан и користан чинилац у организовању комунистичког отпора у граду. Оно што је домаћице, на другој страни, поред личне привржености левичарским идејама опште једнакости, слободе и правде, могло да определи да се прикључе илегалном от-

---

27, 38, 42–49, 59, 60, 89; IV-239/3, 4, 8; IV-243/4; IV-245/3, 4; IV-246/4, 5, 15; IV-247/7, 9, 10, 12; IV-257/3, 7; IV-282/12, 8; IV-3/210; IV-301, 1, 2; IV-302, 1, 2; IV-304/2, 4, 5; IV-332/8, 55; IV-334, 1, 2, 5; IV-336/3-A, 4; IV-344/2; IV-358, 5, 11; IV-362/3, 6; IV-370/9, 16, 84; IV-73/9, 17, 23, 27, 32, 41, 44, 45, 46, 51, 59, 71, 73, 76, 80, 107, 113, 122, 125, 126, 128, 131, 163, 193, 202, 202K, 204, 243, 257, 278, 281, 282, 291, 308; IV-78/101-A; IV-8/4, 4-Д; IV-9/54-2; IV-92/9; IV-109/3, 8, 13, 15, 20; IV-110/1, 2; IV-118; IV-13/3; IV-156/4, 10; IV-170/199-A; IV-182/8, 25, 32; IV-192/5, 8, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 44, 54, 57, 64, 65, 69, 80, 81, 98; IV-23/2; IV-28/66, 187; IV-32/7; IV-34, 7; IV-370/88, 105, 124, 128, 134, 146, 153, 156, 162, 172; IV-40/149; IV-40/249; IV-40/29; IV-42/100; IV-42/20; IV-55; IV-56/1, 4, 11, 15, 16, 24, 26, 35, 36, 39; IV-74/37; IV-78/112.

29 Исто.

пору, била је и чињеница да су у Другом светском рату правила ратовања и видови борбе били потпуно измењени у односу на било која претходна искуства. Тада је први пут практиковано масовно бомбардовање урбаних целина, што је аутоматски довело до промене природе и позиција жртве. Много већи број жена и деце постао је легитиман потенцијални ратни циљ.³⁰ Не смемо заборавити и на љубав, као један од веома значајних мотива за улазак у рат. Жене су се, неретко, прикључивале комунистичким акцијама пратећи најчешће мушке чланове породице, било да је у питању партнер, отац, браћа, понекад су у рат ишле и за сестрама.³¹ Све ово представљало је додатни или можда чак и примарни мотив да се домаћице прикључе комунистичком покрету отпора у Београду.

Отпор од куће,³² како можемо назвати тај бунт и неприхватање нове, ратне стварности домаћица, представља упадање јавног простора и јавног деловања у породичну приватност. У исто време дозвољава женама да активно учествују у борби против непријатеља а да ни за тренутак не дође до трансгресије родних улога. „Бојно поље“ је постало све што је окруживало Београђане и Београђанке. Свако скривање других сабораца и саборкиња, било која врста пружања помоћи активностима комуниста, све је то представљало „бојно поље“. Домаћице су остајале домаћице, мајке, супруге, али су своје базичне идентитете сада надоградиле својим илегалним, антифашистичким активностима. И то је још једна од специфичности које Други светски рат и илегално деловање уносе у историју ратних политика.

Жене у руководству

Комунистички покрет отпора у Београду успоставио је централизовану хијерархијску структуру која је имала тачно утврђен ланац команде. Основна разлика између овог и војног модела је дистрибуција ингеренција и одговорности на локална руководства, која је унутар јасно зацртаних смерница требало да осмисле, организују и спроводе делатност на одређеној територији. Организација је заснована на принципу независних, изолованих кругова, који су се

30 Noakes, *Women in the British Army*, 98–99.

31 Pantelić, *Partizanke kao građanke*, 43–47.

32 Claire Andrieu, "Women in the French Resistance, Revisiting the Historical Record", *French Politics, Culture and Society* 18(1)/2000, 18–19.

састојали од три до седам људи и који су били повезани само са вишим хијерархијским нивоом. Оваква поставка смањивала је изгледе да се у случају хапшења у једном кругу истрага прошири и на друге делове организације.

Родна политика КПЈ током рата наслањала се на предратне тековине, што се најбоље уочава анализом састава и поделе рада унутар највишег форума Месног комитета КПЈ за Београд. Према структури комунистичке организације МК је био орган чија је улога била да на одређеној територији руководи партијским радом, да се брине о остваривању задатака КПЈ и да развија иницијативу ћелија, осталих делова организације и њених чланова. По истом принципу је био организован и СКОЈ у Београду.³³ Први МК КПЈ за Београд током окупације образован је непосредно након Априлског рата и у његовом саставу били су: секретар Милош Матијевић Мрша и чланови Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Воја Лековић, Лука Шунка и кратко време Милош Мајић. Према речима Матијевића, Вукица Митровић је била задужена за рад са женама. То је подразумевало да усмерава, надзире и подстиче илегалке које су имале задатак да окупљају жене, као и да се постара да се опште директиве спроводе међу њима. У саставу Окружног комитета за Београд, који је представљао прелазно решење до формирања новог МК, није било жена.³⁴

Крајем фебруара 1942. формиран је нови месни комитет КПЈ за Београд, у коме је поверење да води београдску организацију, први пут од почетка окупације, пружено једној жени. Чинили су га секретарка Јелена Ћетковић и чланови Петар Ристић, Стеван Јовичић и Бора Дреновац. Новоформирани МК био је, преко секретара, повезан са ОК, од кога је примао директиве. Постављена су и руководства за свих седам партијских рејона. Рејони су између чланова МК КПЈ за Београд подељени на следећи начин: Јовичић I, II, VII; Ћетковић V; Ристић III, IV, VI.³⁵ На овој функцији Јелена Ћетковић није оставила значајнији траг јер ју је у марту исте године ухапсило Одељење специјалне полиције.³⁶

Сличну судбину доживеле су и Ђурђелина Ђука Динић и Разуменка Петровић. Оне су заједно са секретаром Јанком Лисјаком Пуш-

33 Више о овој теми у: Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду“, 255–259.

34 Исто.

35 ИАБ, УГБ, СП, IV–201/28.

36 Ђорђе Пиљевић и др., *Београд у рату и револуцији*, II, (Београд: Историјски архив Београд, 1983), 390; Божовић, *Специјална полиција*, 199–200.

ком чиниле трећи МК КПЈ за Београд, који је у овом саставу деловао само око шест месеци. Остаје непознаница како су тачно подељене ингеренције унутар овог МК, али несумњиво је да су његови чланови највећи део својих активности посвећивали поновном повезивању и обнављању организације која је била дестабилизована након полицијских хапшења. Ово је био последњи МК образован у Београду током окупације. Постојала је иницијатива Благоја Нешковића да се у другој половини 1943. обнови рад највише инстанце београдске организације и за ту улогу је изабрана такође жена – Вера Милетић.³⁷

Организација комунистичког покрета отпора у Београду била је подељена на седам територијалних партијских рејона. Они су се састојали од актива, а активи од подактива. Сваки рејон имао је рејонски комитет, на чијем челу се налазио секретар, који је био повезан са Месним комитетом КПЈ за Београд. Чланови рејонског комитета имали су дужност да воде активе на територији свог рејона, а то је подразумевало да одржавају непрекидно везу са активима, да примају обавештења од секретара јединица и да издају директиве за даљи рад. Унутар актива постојао је секретар који је сарађивао са једним од чланова рејонског комитета.³⁸

За разлику од МК, где су жене биле заступљене у сваком новом саставу, мали је број рејонских комитета који су имали секретарке или чланице. Од 50 илгалаца који су у различитим периодима били чланови рејонских комитета било је само седам жена. Од овог броја једино је Олга Т. Јовановић била секретарка рејона. Остале жене биле су чланице III, IV, V и VII рејона, што сведочи да су током окупације у овим рејонима руководиоци били искључиво мушкарци.³⁹ Удео жена на овом нивоу управљања диспропорционалан је њиховој укупној заступљености у кадровској структури КПЈ у Београду (26%). Несумњиво да руководства на вишим инстанцама нису инсистирала да се у рејонска руководства постављају жене.

Један од разлога за овакво стање пружа податак да су у већини ћелија доминирали мушкарци и да су биле малобројне оне које су биле састављене само од жена, што је морало да има утицај приликом избора руководства. Смањење броја жена на високим позицијама илегалских структура или њихово потпуно одсуство гово-

37 Више о овој теми у: Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду“, 257, 258.

38 ИАБ, УГБ, СП, IV-73/108.

39 Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду“, 259-262.

ре нам и о готово извесном присуству трансфера моћи. На почетку рата илегалке су заузимале одређене руководеће позиције, но како током рата, самом комплексном природом сукоба, те позиције постају све важније и у револуционарној јавности уживају велико поштовање и углед, полако али сигурно оне се потпуно маскулинизују а женама остају места у позадини. Овим се потврђује теза социолошкиње Клер Андрје (Claire Andrieu) да ослободилачки покрети, иако су укључивали жене, нису били по жену ослобађајући.⁴⁰ Историчарка Пени Самерфилд (Penny Summerfield) родне улоге у рату објашњава симболом спирале која има два међусобно испреплетана краја који се, међутим, нигде не додирују. Током рата мушка страна помера се ка екстремним позицијама, најчешће ка отвореној фронтовској борби, док се женска страна полако помера ка мушким, најчешће мирнодопским, позицијама и заузима део тог простора, обавеза, одговорности, али ипак остаје потчињена мушкарцу и на тај начин наставља да одржава хијерархизоване родне односе, који су по правилу сложени и дубоко патријархални.⁴¹ Још један пример који потврђује тезу историчарке Џоан Скот да еманципација не подразумева једнакост.⁴²

Организациона структура СКОЈ-а у Београду била је успостављена по истом принципу као и партијска.⁴³ Једина разлика била је у руковођењу средњошколском омладином. Активи унутар београдских школа били су под ингеренцијом средњошколског актива, који је био директно повезан са МК СКОЈ-а за Београд. Издвајање средњошколаца из територијалне поделе имало је своје оправдање у чињеници да су школе у већини обновили свој рад, што је омогућавало скојевцима да на дневном нивоу утичу на своје школске другове.⁴⁴

У првим месецима окупације образован је и МК СКОЈ-а за Београд, у саставу: секретар Лука Шунка и Божидар Стаменковић, Марија Рачка, Павле Лабат и Марко Никезић, чланови. Дужности у МК биле су подељене на следећи начин: Шунка је, као секретар, водио МК и као члан МК КПЈ за Београд био веза са овим форумом; Никезић је био задужен да ради са средњошколцима, Рачка је била задужена за рад

40 Andrieu, "Women in the French Resistance", 16.

41 Penny Summerfield, "Gender and War in the Twentieth Century", *The International History Review* 19 (1)/1997, 5.

42 Joan Wellach Scott, "The Vaxed Relationship of Emancipation and Equality", *History of the Present* 2(2)/2012, 149.

43 Више о овој теми у: Ристановић, „Облици отпора у окупираном Београду“, 255–259.

44 ИАБ, УГБ, СП, IV–192/96.

међу женама, Лабат и Стаменковић држали су рејоне. Након хапшења и одласка на друге дужности, образован је почетком 1942. нови и последњи ратни МК СКОЈ-а за Београд у чијем саставу није било жена.⁴⁵

Као ни у партијским, ни у скојевским рејонским руководствомима није био већи број жена. Од 30 људи за које смо утврдили да су били у скојевским руководствомима, било је шест жена. Једина секретарка рејона била је Весна Бутијер (II рејон), а у I, III, V и VII рејону, у расположивим изворима, није забележена ниједна жена у руководству. Жена је више било у средњошколском руководству. Током окупације образована су два састава овог форума. Први је испред МК СКОЈ-а за Београд водио Марко Никезић, а остали чланови били су: Јован Марјановић, Војислав Нановић, Бора Дреновац, Лепа Митровић, Ружица Васићић, Славка Петровић, Емилија Јакшић, Нада Божиновић, Саша Шокорац, Зоран Вујовић и Слободан Томић. Након хапшења и одласка појединих чланова на нове дужности у фебруару 1942. формирано је ново средњошколско руководство: секретар Милутин Дорословац и чланови Миодраг Никитовић, Лепосава Митровић, Милован Миловић, Рушка Васићић, Славка Петровић и Момчило Стефановић. Школе су биле подељене на следећи начин: Никитовић је водио II и V мушку гимназију и мушку Учитељску школу; Митровић IV и V женску гимназију и Учитељску школу; Дорословац IV, V, VI и X мушку гимназију; Миловић I, III, VII и IX мушку гимназију; Петровић II и VI женску гимназију; Васићић VII женску гимназију и Женску учитељску школу.⁴⁶ Већи број девојака на управљачким позицијама средњошколског руководства везан је за чињеницу да су током међуратног периода и окупације мушкараци и жене ишли одвојено у школе и у циљу ефикаснијег рада било је неопходно да организацијом у женским школама руководе девојке.

*Жене у пропагандном апарату
и Народноослободилачком фонду*

Вршење илегалне пропаганде имало је вишеструку улогу. У првој линији на овај начин је обавештавано, едуковано и мотивисано чланство покрета. У условима тоталне цензуре и свеобухватне пропаганде, оваква врста деловања међу становништвом била је један

45 Пиљевић, *Београд у рату и револуцији*, 1, 129; Златија Вујановић, „Напредни средњошколски покрет“, *Београду у рату и револуцији: 1941-1945*, ур: Гојко Лађевић, (Београд: Историјски архив Београда, 1984), 164-169.

46 ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96.

од најважнијих задатака комунистичког покрета отпора. На овај начин придобijани су нови чланови и стварана повољна клима међу обичним грађанством. Навели смо да је Београд био центар за штампање илегалног материјала КПЈ у окупираној Србији. Пропагандни апарат у Београду располагао је штампарским машинама, гештетнерима и мрежом која је успевала да публикује и проследи велику количину прогласа, новина и другог материјала.⁴⁷ Водећу улогу током 1941. у дистрибуцији штампаног пропагандног материјала ПК КПЈ за Србију имала је Надежда Пурић. Она је била на челу техничког апарата који је имао задатак да дистрибуира материјал који је излазио из илегалне штампарије ПК.⁴⁸

Илегалка Адела Шинко била је, заједно са Божом Ракасом, на челу техничког апарата МК КПЈ за Београд. Поменути двојац био је најодговорнији што су у периоду од априла 1941. до јануара 1943. Београђани могли да читају илегално штиво комунистичког покрета отпора. Поред штампања на шапирографу, Адела Шинко била је одговорна и за набавку репроматеријала. Жене су и на нижим нивоима техничког апарата учествовале у вршењу пропагандне делатности.⁴⁹ Банкарска чиновница Нада Мајденић била је одговорна за дистрибуцију пропагандног материјала у I партијском рејону. Односила је кући примљени материјал и, у случају да није био већ одвојен, делила га је на 15 делова. Састанке на којима је предавала материјал другим техничарима заказивала је „у везаним блиским улицама са размаком од 2 до 5 минута“. Материјал је „носила у торбици, а доцније у женској 'градској' ташни“ коју је „за ту сврху направила партија“.⁵⁰

Пропагандно-илегалног рада у окупираном Београду сећала се и партизанка, касније физичарка и директорка Института за нуклеарне науке „Винча“ Бранислава Перовић Нешковић: „Ја сам пре него што је избио рат радила у техничкој служби партије. То значи у штампању публикација комунистичке партије. Била сам изолована од студената и студија и живела сам у једном посебном стану, где је била штампарија. Нисам ишла на студије, нити сам се појављивала и ту ме је затекао рат. Кад се средило стање – месец, два – када се партија средила позвали су ме да радим то исто само под окупацијом.

47 Више о овој теми у: Милан Б. Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, (Београд: Институт за савремену историју, 1993).

48 ИАБ, УГБ, СП, IV–118/2.

49 ИАБ, УГБ, СП, IV–234/42; ИАБ, УГБ, СП, IV–248/1.

50 ИАБ, УГБ, СП, IV–202/71.

Радила сам с прекидима у илегалу 3 године. Имала сам друго име када сам била код куће и имала вештачки брак. То је био један колега (партијски колега – прим. аутора) лекар, који је ту отворио лекарску ординацију. Наравно он ту никога није примао, само се тако представљао. Били смо подстанари једног словеначког брачног пара. Ми смо само штампали, а други људи су разносили материјал. Штампарија је била зазидана у једној малој просторији у коју се улазило кроз под, па кроз шпајз. То је мој доратни живот. Ја сам у Београду у том стану, касније са мало измењеним задацима, остала три године.⁵¹

У предратном периоду подорганизација КПЈ под називом „Црвена помоћ“ имала је за задатак да сакупља прилоге и осталу материјалну помоћ за ухапшене комунисте, њихове породице и издржавање оних комуниста који су се скривали пред законом. Ова организација током рата преименована је у „Народноослободилачки фонд“ (НОФ). Формиран је градски одбор, успостављено је осам рејонских одбора са повереницима по улицама, фабрикама и предузећима који су радили на сакупљању помоћи.⁵² Унутар НОФ-а су радиле и жене, које су углавном имале задатак да сакупљају прилоге. Једна од њих била је и Лепосава Митровић, која је међу средњошколском омладином сакупљала новац за НОФ.⁵³

Народноослободилачки фонд је настојао да води бригу о ухапшеним члановима комунистичког покрета отпора. За ове потребе ангажована су и лица која су добијала задатке да кувају, перу одећу и односе храну у логор на Бањици. Једна од њих била је Анка Буловић. Ову радницу замолила је студенткиња Наташа Јеремић да кува „јело за притворенике у овдашњем концентрационом логору“. Намирнице је добијала, а пакете је односила сама у логор на име које јој је организација навела. На исти начин је добијала и прљав веш за прање, а набављала је и „пасту за зубе, сапуне и остале хигијенске потребе“.⁵⁴ Предратна скојевка, затим партизанка, а касније глумица, драматуршкиња и режисерка Вера Црвенчанин је, за потребе Црвеног фонда, у окупираном Београду прикупљала одела за руске

51 Pantelić, *Partizanke kao građanke*, 183.

52 ИАБ, УГБ, СП, IV-73/292; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/291; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/287; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/286; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/284; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/282; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/281; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/279; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/278; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/276; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/275; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/274; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/273; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/272.

53 ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69.

54 ИАБ, УГБ, СП, IV-28/119.

падобранце, пошто су југословенски комунисти чврсто веровали да ће Црвена армија брзо савладати непријатеља на својој територији и да ће кренути у ослобађање читаве Европе.⁵⁵

Жене као курирке

Немогућност успостављања радио-везе приморала је београдске комунисте да комуникацију организују преко курира. Због тешког и компликованог начина комуникације, позиција курира била је веома важна у организационој структури илегалног отпора. Они су били најизложенији у јавности и као такви били су примарна мета окупаторске војске и колаборационистичке полиције. У Београду је био најважнији курирски пункт Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Везе су ишле двоструко, ПК је упућивао курире ОК и ОК своје људе овом форуму. Најважнију улогу у курирском систему веза имале су курирке предвођене Славком Морић Парентом, Загом Маливук, Веселинком Малинском и Миладом Рајтер. За Ниш и Вршац путовала је Загорка Маливук, Данка Савић за Зајечар, Вера Димитријевић и Славка Морић за Крагујевац, Чачак и Ужице.⁵⁶ Контакт са Окружним комитетом у Нишу одржавала је Веселинка Малинска, која је познавала терен јер је завршила школу у овом граду.⁵⁷ Везу београдске са организацијама у Земуну и Банату одржавала је до јануара 1943. Терезија Девалд. Она је била идеална за овај посао јер је била фолксдојчерка запослена у листу *Донауцајтунг* и имала је породицу у Земуну.⁵⁸ Након што је ЦК КПЈ напустио Србију 1941, везу са овим форумом одржавала је Милада Рајтер преко Земуна и Загреба.⁵⁹

Од изузетне важности за ПК КПЈ за Србију била је веза са Сремом. Од априла 1943. Олга Парезановић преузимала је људе на железничкој станици на Сењаку и водила их до села Скела одакле су пребацивани чамцем у Срем.⁶⁰ Везу између Космајског партизанског

55 Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, 111–112.

56 ИАБ, УГБ, СП, IV–55;

57 Веселинка Малинска, „Сећање на Београд 1941“, *НОП Београда 1941–1944: У сећањима учесника*, ур. Гојко Лађевић, (Београд: Историјски архив Београда, 1974), 75.

58 ИАБ, УГБ, СП, IV–234/44; Архив Југославије, Фонд 515, Мемоарска грађа /1606.

59 АЈ, Ф. 515, МГ–2156; Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, (Београд: Службени гласник, 2011), 45, 46.

60 ИАБ, УГБ, СП, IV–78/101-А.

одреда и београдске организације одржавала је Јелена Лумић, из села Кијева, која је као курира користила и свог малолетног сина.⁶¹

Комунистички покрет отпора користио је курирке и за преузимање материјала и порука између различитих делова организације у Београду. Свакодневно, а некада и по два пута дневно, састајали су се курири наведених форума и размењивали пошту. Преузети материјал за ПК, главни техничари Светислав Каначки или Славка Морић Парента су предавали Славки Петровић или Милади Рајтер. Одговор би МК добијао за два сата истом путањом. Техника МК била је пролазна станица за пошту коју је земунска организација упућивала ПК.⁶² Једна од курирки која је обављала ове задатке била је Даница Лончар. Она је углавном преносила писма, цедуље и ретко пропагандни и други материјал.⁶³ У случају да је пошиљка била већег габарита, користила је корпе из којих је вирило поврће. Курирске послове по овој линији обављала је и Даница Вукотић, која је била посебно погодна јер је била чиновник Комесаријата за избеглице. Један од њених задатака био је да преноси машинску маст из Београда у Обреновац. Курирске дужности за ПК КПЈ за Србију у Београду обављала је и Србијанка Букумировић.⁶⁴ Једна од многобројних илегалних улога Вере Црвенчанин био је и курирски рад: „Сећам се да си преносила неке материјале у Микиним (син рођаке Вере Црвенчанин – прим. аутора) колицима. Ставила си неке штампане ствари испод душека и гурала тако Мику у колицима док не дођеш на одређено место, ваљда предаш коме треба, а онда мене и Бубу мама пошаље да вратимо колица с Миком кући а ти одеш некуда...”⁶⁵

Жене као симпатизерке

Деловање КПЈ у условима окупираних престонице било би немогуће без помоћи људи који нису били чланови или кандидати за партију или СКОЈ али који су као симпатизери пружали најразличитије услуге овом покрету отпора. Један од предуслова за функционисање у наведеним условима био је обезбеђивање „сигурних кућа“ које би биле на располагању за сакривање људи, материјала и одр-

61 Мирко Ђетковић, *Везе у Народноослободилачкој борби 1941–1942*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1976), 1, 91.

62 Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу*, 47, 48.

63 ИАБ, УГБ, СП, IV-370/105.

64 ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

65 Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, 118.

жавање састанака. Кључну улогу у овом сегменту рада одиграли су симпатизери. У периоду када је секретар МК КПЈ за Београд био Јанко Лисјак, један од станова у коме су одржавани састанци био је у Новој бр. 4 у коме је живела домаћица Марија Ивковић, сестра комунистичког илегалаца Димитрија Марчетића. Ова локација била је идеална јер је њен супруг био жандармеријски наредник.⁶⁶

Подједнако су биле важне услуге које су организацији чинили симпатизери унутар колаборационистичког режима. Једна од службеница Управе града Београд која је помагала КПЈ у Београду била је Јулијана Нешић. Она је ангажована преко свог брата Стевана Нешића, скојевца који је био у групи Обрада Пелемиша, члана Партије. Као службеница VII кварта УГБ Нешићева је имала приступ бланко личним исправама. Њен задатак био је да на празне обрасце за личну карту лепи фотографије илегалаца и печатира их. Све до јануара 1942. ово је био један од канала комунистичких илегалаца преко кога су набављани лажни документи.⁶⁷

Долазак прве зиме под окупацијом 1941. створио је потребу да КПЈ размишља о снабдевању својих јединица топлијом одећом. Вунене капе, чарапе, џемпери, који су са лакоћом могли да се исплету у свакој кући, били су неопходни и преко потребни у свим партизанским јединицама. Ангажоване су симпатизерке које су биле веште у плетењу и стављено им је у задатак да израђују „чарапе, капуљаче, џемпере“. Једну екипу упуслену на овом задатку сачињавале су сестре Јелена и Љубица Михајловић и Јелена Бојановић, студенткиње које је ангажовала колегиница Стака Диклић. Ствари су штрикане у стану сестара Михајловић, а „робу“ је преузимала Диклић и прослеђивала ју је даље.⁶⁸

Недостатак санитарског материјала био је једна од хроничних болести која је „мучила“ и комунистички покрет отпора готово током целог рата. Београд је, са највећом концентрацијом болница, амбуланти и других здравствених установа, представљао пожељну „апотеку“ сваком покрету отпора. Лекари који су били у партизанима настојали су да искористе своје везе са колегама који су остали у Београду како би набавили неопходан материјал. Један од главних организатора санитарске службе Курт Леви успео је да уз помоћ своје пријатељице Миље Стојадиновић обезбеди одређену количи-

66 ИАБ, УГБ, СП, IV–247/10.

67 ИАБ, УГБ, СП, IV–109/14.

68 ИАБ, УГБ, СП, IV–14/51.

ну санитарског материјала. Миља је радила у Централном хигијенском заводу, а по задатку је, у другој половини 1941, водила бригу о избегличкој деци у кампу на Тари, што јој је обезбеђивало да несметано транспортује лекове и други материјал из Београда у западну Србију. На овај начин партизани су добијали завој, газе, јод, серум против уједа змије и вакцине против тифуса. Овај канал функционисао је до децембра 1941. када је Миља Стојадиновић ухапшена.⁶⁹ Члан КПЈ Драган Костић у јулу 1941. повезао се са службеницом Централног хигијенског завода Десанком Ковачевић и убедио ју је да покуша да из ове установе изнесе санитарски материјал за партизанске одреде. Као чиновница, она није имала већи приступ овом материјалу, те се за помоћ обратила Даринки Несторовић која је била задужена за „руковањем тетанусом“. У више наврата, на овај начин су 24 кутије тетануса и извесна количина завоја били послати партизанским одредима.⁷⁰ Комунистички покрет отпора имао је и „јатаке“ у Дезинфекционом заводу у Београду. Радник овог завода Гаја Софронић слао је током лета 1941. пакете. Санитарски материјал, који се састојао од завоја, јода, газа и вате, сакупљала је болничарка истог завода Зорица Јовановић и предавала Софронићу.⁷¹

Симпатизерке су учествовале у набавци одређеног биолошког наоружања. Члан КПЈ Ђура Јовановић успео је да се у октобру 1941. уз помоћ сестре Зоре Јовановић повеже за запосленима у државном Хигијенском заводу и тражи „бациле куге и колере“. На иницијативу Данице Ковачевић, службенице завода, Даринка Несторовић, руководилац „магацина серума и лекова при Заводу за производњу серума“, „дала је две флашице [...] бакцила и то једну флашицу бакцила куге“ и једну „од колере“. Поред наведених бактерија, Јовановић је требовао и антракс, али ову поруцбину Ковачевићева није могла да испо-

69 Податке о Миљи Стојадиновић пружила је обавештајна служба СДК и проследила их Специјалној полицији. Након истраге, током које је пружила податке о свом раду и везама са КПЈ, послата је у логор на Бањици. У логору је боравила до 18. маја 1943, када је упућена на принудни рад у Банат. ИАБ, УГБ, СП, IV-40/29; *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944*, I, пр. Evica Micković i dr., (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 332.

70 ИАБ, УГБ, СП, IV-234/89.

71 У новембру 1942. полиција је спровела истрагу у Дезинфекционом заводу и открила Јовановићеву и Софронића. Одведени су у логор на Бањицу, где су провели шест месеци. ИАБ, УГБ, СП, IV-226/A; ИАБ, УГБ, СП, IV-226/1; *Logor Banjica*, I, 608.

ручи јер тражене робе није било у магацину.⁷² Нисмо успели да утврдимо у какве сврхе и да ли је искоришћено ово биолошко оружје.⁷³

Најоданији симпатизери и симпатизерке били су рођаци београдских илегалки и илегалца. Све тетке, стрине, ујаци, стричеви, браћа, сестре... нису до краја разумевали одлучност и разлоге због којих су њихови најближи ризиковали своје животе и преко мере коју су ванредне околности диктирале, али су знали да им морају помоћи и на сваки начин их заштитити, колико је то у њиховој моћи било. Рођака-заштитника сећала се и Вера Црвенчанин у својим мемоарима: „Захвална сам им. Колико је тих људи који су остали безимени, незнани и заборављени које смо ми комунисти сврставали у *симпатизере*. Какав обезвређујући термин! И, углавном, после извршене услуге, остајали су заборављени. А без њих не би се подизали споменици онима који су проглашавани јунацима.“⁷⁴ Ова велика, премда у колективном сећању занемарена скупина људи поседовала је посебну врсту херојства. Оно произилази из љубави према ближњима и дубоко се ослања на традиционалне вредности породичног живота и међусобне подршке и помоћи. Како је ратно јунаштво вредновано дубоко маскулинизованим параметрима, највише заслуге и место у колективном сећању свакако заузимају борци и боркиње, затим болничарке, а илегалци и илегалке представљају нешто попут сенки у историји Другог светског рата. Када се пише о симпатизерима, а нарочито симпатизеркама комунистичког покрета у овом рату, заправо се говори и од заборава се чувају сенке сенки.⁷⁵

Жене као организаторке и учеснице у оружаном отпору

Током рата у Београду су практиковане две различите војне стратегије које су обликовале оружани отпор. У склопу директива за подизање устанка у јулу 1941. од београдских илегалца је захтевано да врше оружане акције широког карактера које би имале за циљ да анимирају народне масе, а то је у крајњој линији требало да доведе до отвореног устанка. Репресија и хапшења приморали су КПЈ да промени војну стратегију у Београду. Решење је пронађено у извођењу атентата на онај део окупационог апарата који је наносио највише

72 ИАБ, УГБ, СП, IV-73/54.

73 ИАБ, УГБ, СП, IV-73/243.

74 Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, 121.

75 Andrieu, “Women in the French Resistance”, 17.

штете комунистичком покрету отпора. Ова стратегија спровођена је до марта 1942, када је, због интензивних хапшења, комунистички покрет отпора био приморан да обустави извођење оружаног отпора.⁷⁶

Бројне установе и организације окупационог апарата смештене у Београду имале су на располагању многобројна моторна возила за своје потребе. Испред београдских зграда били су паркирани најразличитији модели, од луксузних аутомобила до војних камиона. Овако усидрена била су лак плен комунистичким илегалцима. Један од покушаја паљења моторних возила извршиле су чланице СКОЈ-а Зорка Божовић, ученица музичке школе, и Нада Атанасијевић, ученица петог разреда гимназије. Оне су се по договору нашле 26. јула у 16 часова у улици Краљице Наталије. Flaшицу од 100 грама бензина за потребе паљења аутомобила обезбедила је Божовићева. Трагале су за погодном метом улицама Девојачком и Краља Милана, да би у Симиној, испред броја 23, у 17 часова приметиле једно возило немачке поштанске службе. Зорка Божовић о томе говори: „Пришле смо том аутомобилу, исти сам ја полила бензином, затим бацила флашицу, а Нада је одмах после тога са шибицом овај ауто запалила“. Све је ово са прозора оближње зграде посматрао немачки радиотелеграфиста Фриц Вајдеман. Након што је позвао остале војнике да гасе пожар, Вајдеман је кренуо у потеру за починитељкама. Изгубио је из видокруга Наду Атанасијевић, али је уочио да је Зорка Божовић ушла у једну од оближњих кућа и кренуо за њом. Узалуд је покушала да га обмане тако што је променила део одеће и легла у кревет, он је препознао и привео фелдјандармерији.⁷⁷

Илегалци који су живели на рубним деловима града излазили су по периферији и пресецали телефонско-телеграфске стубове. У београдском насељу Чукарица деловала је једна од оваквих скојевских група. Током акција ове врсте илегалке су у већини случајева вршиле обезбеђење и имале задатак да упозоре у случају да се појаве „непозвани гости“. Један од примера је скојевка Дуда Голубовић која

76 Више о оружаном отпору комунистичких илегалаца у Београду: Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*, (Београд: Филип Вишњић, 2013).

77 Ни то што је имала само 16 година, ни њено признање да је погрешила и понуда њених најближих властима да узму њих као таоце у замену за њу, нису уродили плодом, окупатор је био неумољив, Зорка Божовић је стрељана 16. септембра 1941. у Београду. ИАБ, Фонд Заповедник полицијске безбедности и службе безбедности, Б-91; Ранка Божовић-Кавчић, „Подаци о породици Божовић“, *НОП Београда 1941–1944: У сећањима учесника*, 266–268; *Logor Banjica*, I, 74.

је чувала стражу у ноћи између 13. и 14. августа 1941. када је пресечен стуб на прузи Београд–Обреновац.⁷⁸

Једна од првих илегалних акција, на почетку рата, било је спаљивање окупаторске штампе. Акције су спровођене током дана на најпрометнијим местима у граду и због тога су биле веома ризичне. Вера Црвенчанин је била задужена за извођење ових илегалних активности: „Један друг је вадио новине из киоска, бацао их је на тле, а ја сам полила бензином и запалила. Зачас – буктиња. И у трену узбуна, људи беже... Али окупаторске новине су у пламену, а ми свако на своју страну у бег. Све је било обављено за мање од пет минута. И за грађане и за окупатора била је то јасна порука.“⁷⁹ Као директан одговор на ову и друге илегалне активности које је Вера Црвенчанин обављала на почетку окупације, уследио је налог за њено хапшење, полицијска потрага и њено бежање и скривање.

Поједине жене су се и самостално пријављивале за оружани отпор. Месни комитет КПЈ за Београд члановима VI рејона ставио је у задатак паљење столарске радионице фолксдојчера Јозефа Мојзеша смештене у Новој улици бб.⁸⁰ Паљење је требало да изврше двојица неименованих илегалца, који се нису појавили на заказаном месту. Како акција не би пропала, самоиницијативно су се пријавили Цвијета Милошевић и Жика Милошевић. Задатак је извршен 31. августа. 1941, а Цвијета Милошевић је пре паљења ушла у радионицу и проверила да ли постоје услови за обављање акције.⁸¹

У јануару 1942. организовано је бекство са гинеколошког одељења Опште болнице Иванке Муачевић Николиш, курирке МК КПЈ за Београд. Илегалци су 25. јануара упали у болницу и од стражара отели Муачевићеву, која је у ову здравствену установу транспортована из логора на Бањици како би се породила. Једну од кључних улога током ове акције имале су докторка Олга Дедијер, Нада Петровић и Катарина Марјановић, чланице болничког актива на чијем челу је био доктор Тодор Бороцки. Овај актив је обавио целокупну логистичку и обавештајну припрему у самој болници. Конкретна задужења током акције илегалки била су: Марјановићева је требало да, у случају неке опасности на самом одељењу, изађе напоље и о томе

78 ИАБ, УГБ, СП, IV–172; Ристановић, *Акције комунистичких илегалца*, 152.

79 Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, 112.

80 ИАБ, МГ–143, сећање Анке Кумануди.

81 Исто; Тома Расулић, *Хроника Звездаре: записи о народноослободилачкој борби у Београду, на подручју Звездаре*, (Београд: Општински одбор СУБНОР Звездара, 1971), 162.

извести Лазићеву, која је требало да стоји испред зграде и да сигнализира портиру Анђелку Анђелковићу да није слободан пролаз, Петровићева је требало да стоји пред болничком собом ухапшене и да знак да је улаз у собу слободан; задатак да буде у соби и припреми Иванку Муачевић за бекство имала је Олга Дедијер.⁸²

Хапшења и мучења

Директна последица илегалних активности била су, свакако, повремена хапшења. Приоритет комунистичкиња био је да не одају идентитет својих партијских другова и другарица а полиције да од њих те информације по било коју цену добију. Методе које је полиција, у истражном поступку, користила биле су бескрајно бруталне, сурове, лишене и трунке цивилизованог опхођења према затвореницама. Неке од преживелих забележиле су сећања на затворска мучења, психичко злостављање, али и на женску солидарност међу затвореницама из потпуно различитих друштвених слојева, различитих идеологија и животних вредности. Феномен хапшења и живота у затворима и логорима захтева посебну историографску студију и додатна истраживања, стога се нећемо задржавати на овој теми.

Закључак

Позиција ратних илегалки била је сложена, одговорна и психички врло захтевна. Радиле су у малим групама, често и саме, увек и свуда окружене великим бројем окупаторске и колаборационистичке полиције, као и на смрт уплашених комшија и познаника који су могли у сваком тренутку да компромитују њихов рад и живот. Велики број илегалки, у неком моменту током рата, напустио је градове и прикључио се својим друговима и другарицама у борбеним партизанским јединицама. Све оне су сањале о том тренутку. Према сведочанствима преживелих, илегални рад био је врло тежак и стресан, све су прижељкивале моменат када ће отићи у шуму и борити се на фронту или у позадинским јединицама.⁸³ Предратна комунистичкиња а послератна политичарка Ида Сабо је, сећајући се својих ратних ис-

82 ИАБ, МГ-14, сећање Стевана Јовичића; ИАБ, УГБ, СП, IV-201/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-201/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-201/29; Ристановић, *Акције комунистичких илегалца*, 210-213.

83 О приступању илегалки у борбене јединице НОВ и о њиховој позицији у партизанској војсци видети у: Шкодрић, *Жена у окупираној Србији*, 420-423, 435-437.

кустава, закључила: „морам да кажем да је било далеко теже бити у градовима него у партизанским јединицама. Искусила сам и једно и друго и одахнула сам када сам отишла у партизанске јединице.“⁸⁴ За Веру Црвенчанин прикључивање партизанском одреду било је „сан који те спасава од стално вребајућег пакла“.⁸⁵

Други светски рат је, посматрано из женске позиције, у потпуности симболизовао јаку тензију између захтева савременог тренутка и традиционалних захтева патријархата. Било да се говори о боркињама или илегалкама, и једне и друге су представљале велики искорак и претњу у традиционалној подели родних улога. Свака из своје позиције, жене су се храбро, одлучно и непоколебљиво бориле против окупаторских војски и домаћих колаборациониста. Оно по чему су илегалке биле заиста посебне и оно што их донекле разликује од осталих учесница у партизанској борби јесте чињеница да су све од почетка рата биле изворне комунисткиње. Неке су биле предратне чланице партије а неке симпатизерке или део омладинског комунистичког покрета. Њихови мотиви за улазак у рат, на страни комунистичке партије, били су јасно идеолошки профилисани. Оне су свесно ступиле у рат против окупатора и колаборациониста, али са јасном сликом постратне стварности и друштва за које су се бориле. Та нова стварност могла је бити освојена једино у револуцији. Промене које су оне очекивале да ће након рата уследити морале су бити тоталне, по државу и друштво. За разлику од њих, део жена које су се прикључиле партизанским јединицама, било као боркиње или болничарке, није имао толико јасно изграђену идеолошку позицију. Неке су једноставно бежале од нациста, усташа, четника и тако се нашле у партизанима. Њихова идеолошка позиција у почетку је могла бити упитна или је једноставно нису ни имале. Оно што је заједничко свим партизанкама – илегалкама, боркињама, болничаркама – јесте чињеница да су својим учешћем у рату заувек помериле друштвене границе и промениле доминантна конзервативна тумачења о томе које је место жене у друштву. Храбре, одлучне, борбене, пркосне, све су имале жељу за животом и слободом.

---

84 Ауторизовани текст интервјуа са Идом Сабо, у поседу ауторке, 23. 12. 2011.

85 Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, 122.

Резиме

Бинарно ородњавање ратних позиција једна је од специфичности Другог светског рата. Постепено освајање до тада неосвојивих позиција потпуно је изменило женску позицију у рату. У савременој научној продукцији о учешћу жена у партизанском покрету у мањој мери је проблематизовано питање места илегалки у комунистичкој револуцији и рату. Према нашем истраживању, на узорку од 880 комунистичких илегалца било је 26% жена. Просечно, комунистичке илегалке су имале 26 година. Највећи број њих је долазио из редова домаћица, радница и чиновница. Организација комунистичког покрета отпора у Београду била је подељена на седам територијалних партијских рејона. Мали је број рејонских комитета који су имали секретарке или чланице, док је у нижим инстанцама организације било жена и на руководећим позицијама. У комунистичком илегалном покрету у Београду, жене су од самог почетка рата биле присутне на свим позицијама и задацима као и мушкарци. Једнако успешно су обављале сваку замисао партијског руководства. Улоге које су могле заузимати у рату биле су разноврсне, од симпатизерки, курирки, преко радница у илегалној штампарији па до диверзанткиња.

Sources and Literature

- Istorijски архив Београда: Фонд Управа града Београда, Оделjenje специјалне полиције; Фонд Заповедник полиције безбедности и службе безбедности.
- Архив Југославије. Фонд бр. 505, Мемоарска грађа.
- Авторизовани текст интервјуа са Идом Сабо. У поседу ауторке, 23. 12. 2011.
- Andrieu, Claire. "Women in the French Resistance, Revisiting the Historical Record". *French Politics, Culture and Society* 18(1)/2000, 13–27.
- Aleksijević, Svetlana. *Rat nema žensko lice*. Београд: Чаробна књига, 2015.
- Batinić, Jelena. *A History of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Београд: Жене у црном, *Feministička* 94, 1996.
- Božović, Branislav. *Specijalna policija u Beogradu 1941–1944*. Београд: Prosveta, 2003.
- Crvenčanin, Vera. *Ima tako ljudi*. Београд: Svet књиге, 2012.
- Četković, Mirko. *Veze u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1942*. Београд: Војноиздavaчки завод, 1976.
- De Jesus Reyes, Michelle. *Experiences of Soviet Women Combatants During World War II*. PhD Theses, State University of New York College at Buffalo -

- Buffalo State College, 2017. Datum pristupa 26. 2. 2021. http://digitalcommons.buffalostate.edu/history_theses/41
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Rad, 1970.
  - Glišić, Venceslav. *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941–1945*. Beograd: Rad, 1975. (Cyrillic)
  - Homer. *Ilijada*, prevod Miloš Đurić. Beograd: Prosveta, 1975.
  - Jancar-Webster, Barbara. *Women & Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver, Colorado: Arden Press, 1990.
  - Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Naučna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
  - Keegan, John. *A History of the Warfare*. London: Hutchinson, 1993.
  - Koljanin, Milan. „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 3/2011, 143–144. <http://dx.doi.org/10.29362/ist20veka.2011.3.kol.143-156>
  - Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
  - *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, pr. Evica Micković i drugi. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.
  - Laffin, John. *Women in the Battle*. London: Albert-Schuman, 1967.
  - Marjanović, Jovan. *Srbija u Narodnooslobodilačkoj borbi: Beograd*. Beograd: Nolit, 1964. (Cyrillic)
  - Matić, Milan B. *Partizanska štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1993.
  - Malinska, Veselinka. „Sećanje na Beograd 1941“. *NOP Beograda 1941–1944: U sećanjima učesnika*, ur. Gojko Lađević. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1974.
  - Noakes, Lucy. *Women in the British Army: War and the gentle sex, 1907–1948*. New York: Routledge, 2006.
  - Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.
  - Piljević, Đorđe i drugi. *Beograd u ratu i revoluciji*. Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 1983.
  - Rasulić, Toma. *Hronika Zvezdare: zapisi o narodnooslobodilačkoj borbi u Beogradu, na području Zvezdare*. Beograd: Opštinski odbor SUBNOR Zvezdara, 1971. (Cyrillic)
  - Ristanović, Rade. „Oblici otpora u okupiranom Beogradu (1941–1944)“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2019. (Cyrillic)
  - Ristanović, Rade. *Akcije komunističkih ilegalaca u Beogradu 1941–1942*. Beograd: Filip Višnjić, 2013. (Cyrillic)

- Scott Wellach, Joan. "The Vaxed Relationship of Emancipation and Equality". *History of the Present* 2(2) /2012, 148-168. <https://doi.org/10.5406/historypresent.2.2.0148>
- Summerfield, Penny. „Gender and War in the Twentieth Century”. *The International History Review* 19 (1)/ 1997, 3-15. <https://doi.org/10.1080/07075332.1997.9640771>
- Todorović, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- Škodrić, Ljubinka. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941-1944*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2020. (Cyrillic)
- Vellacott, Jo. "A place for pacifism and transnationalism in feminist theory: the early work of the women's international league for peace and freedom". *Women's History Review* 2(1)/1993, 23-56. <http://dx.doi.org/10.1080/09612029300200021>
- Vujanović, Zlatija, „Napredni srednjoškolski pokret“. *Beogradu u ratu i revoluciji: 1941-1945*, ur. Gojko Lađević. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1984.
- Weil, Simone. "The Iliad, or the Poem of Force". *Chicago Review* 18(2)/1965, 1-26.

SUMMARY

Ivana Pantelić
Rade Ristanović

FEMALE RESISTANCE FIGHTERS, WAR AND EMANCIPATION: THE ROLE OF WOMAN IN THE COMMUNIST RESISTANCE MOVEMENT IN BELGRADE 1941–1944

ABSTRACT: This paper aims to present the group portrait of the Communist female resistance fighters during World War II in Belgrade. Following its pre-war political agenda, the Communist Party of Yugoslavia entered the war with a program of complete gender equality. But these ideological-theoretical concepts were not equally successfully implemented during the war. The case of female resistance fighters, and their position in the anatomy of resistance, is one of the more successful examples of women's emancipation and achieved equality. The paper presents in detail all the leading positions that women held in the illegal resistance movement. The roles in which female resistant fighters could find themselves during the war in occupied Belgrade are defined and analyzed. This paper is based on primary sources from the Historical Archives of Belgrade and the Archives of Yugoslavia, interviews with former female partisans, relevant scholarly literature, and published memoirs.

KEYWORDS: female partisans, female communist resistance fighters, women's emancipation, Communist Party of Yugoslavia, World War II, Belgrade

One specific World War II achievement was the binary gendering of war positions. Women gradually achieved positions that to them were previously unattainable, and this completely changed the position of women in the war. Contemporary historiographical research on the role of women in the Partisan movement, problematizes to a lesser extent women's role within the underground Communist resistance movement in urban areas. According to our research, out of a sample of 880 Communist resistance fighters in Belgrade, 26% were women. The average Communist female underground fighter was 26 years old. Most of them came from the ranks of housewives, workers and clerks. The communist underground resist-

ance organization in Belgrade was divided into seven territorial party areas. Women were less present at the higher echelons; however, they were able to attain some leading positions at the lower levels within the resistance movement. From the very beginning of the war, the Communist underground female fighters in Belgrade had the same position and assignments as men. They carried out all the tasks with equal success as their male comrades. The roles of the female resistant fighters were very diverse, from supporter, courier (messenger) to worker in an underground press all the way to being a saboteur.